

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІЗНЕСУ І ПРАВА
КАФЕДРА ГАЛУЗЕВОГО ПРАВА**

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СИСТЕМИ КРИМІНАЛЬНИХ
ПОКАРАНЬ В УКРАЇНІ**

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконала: студентка IV курсу 12-482 групи
Спеціальності 081 Право
Освітньо-професійної програми «Право»

Хорольська Вікторія Вікторівна
Керівник: к.ю.н., доцент Проценко М.В.
Рецензентка: голова Херсонського відділення
Асоціації адвокатів України
адвокатеса Мокіна І.В.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Історико-правові аспекти становлення та розвитку системи кримінальних покарань в Україні.....	7
1.1. Історія розвитку системи кримінальних покарань в Україні.....	7
1.2. Поняття, зміст системи покарань за кримінальним правом України.....	14
РОЗДІЛ 2. Особливості застосування окремих видів основних та додаткових покарань як складових сучасної системи кримінальних покарань в Україні: проблемні питання.....	22
2.1. Сутність довічного позбавлення волі як основного виду кримінального покарання.....	22
2.2. Особливості застосування конфіскації майна як додаткового виду кримінального покарання.....	31
РОЗДІЛ 3. Сучасний етап розвитку системи кримінальних покарань в Україні з врахуванням зарубіжного досвіду: перспективи удосконалення.....	37
3.1. Система покарань за кримінальним законодавством зарубіжних країн.....	37
3.2. Недоліки системи кримінальних покарань на сучасному етапі розвитку законодавства України про кримінальну відповідальність, шляхи подолання.....	42
ВИСНОВКИ.....	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	55

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Одна з найбільш серйозних проблем перед суспільством в умовах сучасності – боротьба зі злочинністю, стан якої, знаходячись у симбіозі з сьогоднішнім кризовим становищем майже у всіх сферах вкрай несприятливо впливає на подальший розвиток суспільства і держави. Саме тому, актуальними й досі є питання попередження злочинності. Як відомо, в системі заходів протидії злочинності вагоме місце належить кримінальному покаранню.

Після прийняття у 2001 році Кримінального кодексу України (КК України) було встановлено вичерпний (завершений), незмінний по сьогоднішній день перелік покарань, розташування якого здійснюється за певним порядком та ступенем суворості. Тому, коли йдеться про систему кримінальних покарань, мається на увазі ст. 51 КК України, в якій закріплено ключові види.

Ціль сучасної української системи кримінальних покарань за злочинні діяння полягає не тільки у призначенні покарання, але й у виправленні засуджених та запобіганні вчиненню нових кримінальних правопорушень такими особами. Однак, як свідчить практика, досягти реалізації такої мети, як правило, видається досить складною задачею. Одна з причин цьому проявляється у тому, що КК України частково перейняв положення щодо систематизації покарань, які є здобутками кримінального права в радянський період, і, які, власне кажучи, не відповідають нинішньому стану розвитку суспільства України. Проте, не так давно, 8 квітня 2021 року Урядом було схвалено законопроекти, розроблені Міністерством юстиції України щодо альтернативних видів покарань, спрямування яких – індивідуалізувати систему покарань (з-поміж існуючих на сьогодні основних та додаткових), а також розширити перелік видів покарань, альтернативних позбавленню волі, тим самим, це дозволить зменшити кількість осіб у місцях несвободи та

сприятиме виправленню правопорушників, не ізолюючи їх від суспільства. Серед основних змін, які можливо будуть нас очікувати в найближчому майбутньому, передбачено наступні: 1) такий вид покарання як обмеження волі заміниться на новий – пробаційний нагляд; 2) розшириться коло осіб, яким можливо буде призначати покарання у виді громадських робіт; 3) розшириться коло осіб, до яких можливо буде застосовувати звільнення від відбування покарання з випробуванням. В цілому, як наголошують експерти, законопроекти про альтернативні види покарання значно «гуманізують» чинну систему в частині виконання кримінальних покарань.

У зв'язку з наведеним, нагальною є потреба переосмислити та з'ясувати підходи до змісту такого інституту як кримінальне покарання, вказавши на його сучасну систематизацію з виявленням перспектив подальшого розвитку.

Дослідженням питань інституту покарання загалом та систематизацією кримінальних покарань, зокрема, займалося багато провідних вчених-правознавців, серед яких: А.І. Долгова, П.П. Андрушко, Ю.В. Александров, Л.В. Багрій-Шахматова, М.І. Бажанов, Н.А. Беляєв, В.А. Бадира, І.І. Горелик, Н.О. Гуторова, О.О. Дудоров, М.Д. Дурманова, В.К. Дуюнова, В.М. Дрьомін, В.В. Коваленко, О.Г. Колба, В.О. Корчинський, С.І. Комарицький, В.Т. Маляренко, М.І. Мельник, О.С. Міхліна, А.А. Музика, С.Ф. Мілюкова, Є.С. Назимка, О.Є. Наташева, І.С. Ной, М.І. Панов, А.О. Пінаєв, Є.О. Письменський, І.В. Соколова, В.В. Сташис, М.О. Стручкова, М.С. Таганцев, В.Я. Тацій, В.М. Трубникова, І.Я. Фойницький, О.Г. Фролова, М.Д. Шаргородський, Ю.В. Шинкарьова, Д.С. Шиян, О.С. Яцун, С.С. Яценко та інші.

Проте, не дивлячись на досить значний вклад наукового інтересу до інституту покарання, встановлення його місця як інструменту протидії злочинності, наразі існує незначна кількість досліджень,

присвячених систематизації кримінальних покарань, що беззаперечно вказує на необхідність поглибленого аналізу цього питання.

З огляду на наведене, система кримінальних покарань є вельми значимою проблемою, що свідчить про актуальність теми дослідження та потребує власного погляду на подальший розвиток цієї системи в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Кваліфікаційну роботу виконано в контексті тематики науково-дослідної роботи кафедри галузевого права факультету бізнесу і права ХДУ «Теорія та практика реформування галузевого законодавства України» (номер державної реєстрації № 0118U006817). Тему кваліфікаційної роботи затверджено Вченою радою Херсонського державного університету (наказ від 06.04.2021 № 430-Д).

Мета та завдання дослідження. Мета кваліфікаційної роботи полягає у тому, щоб з'ясувати теоретичні основи становлення та розвитку системи кримінальних покарань в Україні, а також виявити недоліки такої системи та сформулювати шляхи їх вирішення з метою подальшої перспективи розвитку.

Для досягнення визначеної мети кваліфікаційної роботи, вирішувалися такі основоположні **задачі**:

- розглянути історію розвитку системи кримінальних покарань в Україні;
- визначити поняття та висвітлити зміст системи покарань за кримінальним правом України;
- з'ясувати сутність довічного позбавлення волі як основного виду кримінального покарання;
- дослідити особливості застосування конфіскації майна як додаткового виду кримінального покарання;
- узагальнити систему покарань за кримінальним законодавством зарубіжних країн;

– виявити недоліки системи кримінальних покарань на сучасному етапі розвитку законодавства України про кримінальну відповідальність та сформулювати шляхи їх подолання, встановивши подальшу перспективу розвитку.

Об’єкт дослідження – врегульовані нормами кримінального права суспільні відносини за рахунок яких функціонує система покарань в Україні.

Предмет дослідження – історичні та сучасні ретроспективи застосування кримінальних покарань в Україні.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження складають загальнонаукові та спеціальні методи. Історико-правовий метод сприяв розгляду історії розвитку системи кримінальних покарань в Україні; діалектичний метод дозволив надати змістовну характеристику системі кримінальних покарань в Україні; за допомогою формально-юридичного методу було проаналізовано особливості застосування окремих видів основних та додаткових покарань як складових сучасної системи кримінальних покарань в Україні; порівняльно-правовий метод став у нагоді під час узагальнення зарубіжного досвіду системи кримінальних покарань; герменевтичний та компаративний методи застосовувались в процесі виявлення проблем та недоліків, а також формулюванні шляхів їх вирішення.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дослідженні висновки та пропозиції можна використовувати в подальших дослідженнях окресленого питання, на практиці, а окремі положення та висновки роботи – в процесі підготовки і проведення практичних занять з курсу «Кримінальне право», «Кримінологія», «Кримінально-виконавче право».

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СИСТЕМИ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ В УКРАЇНІ

1.1. Історія розвитку системи кримінальних покарань в Україні

Осмилюючи головне питання теми кваліфікаційної роботи – «становлення та розвиток системи кримінальних покарань», першочерговим є «занурення» до історичного аспекту окресленої сфери, адже ця система знаходила свій прояв у провідних нормативних документах, дія яких поширювалася на кожному етапі розвитку кримінального законодавства України. У зв'язку з наведеним пропонуємо виокремити певну періодизацію, яка буде слугувати підґрунтям для короткого огляду історії розвитку системи кримінальних покарань в Україні.

1. Князівський період (882-1349 рр.), за яким найвидатніша пам'ятка – це «Руська Правда», що складається з трьох редакцій (короткої, поширеною, скороченої), але нас буде цікавити лише коротка та поширена редакції. Взагалі положення «Руської Правди» зафіксувало велику кількість норм про злочини та покарання, сформувавши при цьому низку основоположних категорій правового типу та заклало фундамент для подальшого розвитку системи виконання покарань [1, с. 85].

Отже, найбільш розповсюдженим видом покарання у короткій редакції було майнове стягнення з особи, яка є винною. Тут мається на увазі «штраф», що мав наступні прояви: 1) грошове стягнення як покарання за вчинений злочин; 2) як майнове відшкодування завданої шкоди потерпілій особі. Цікавим є те, що майнове покарання

здебільшого не характеризує його сучасним розумінням. Стягнення сплачувались потерпілій особі за образи чи каліцтво. По своїй природі, таке стягнення відображало так зване «відновлювальне правосуддя» [1, с. 100].

Наведе покарання було розповсюдженим й у поширеній редакції «Руської Правди». Підтвердження такого вказується у п. 19, за яким: «якщо відрубає будь-який палець, то 3 гривні, а самому (потерпілому) гривню кун» [1, с. 102]. Окрім цього, поширена редакція містила ще одне покарання – «потік та розграбування». Дане покарання передбачалось за такі злочини як (убивство в розбої; крадіжка коней; підпал будівлі). Також це покарання містило дві частини: а) – повна конфіскація майна, яка належала злочинцю та його близьким родичам; б) – вигнання злочинця та родини із общини [1, с. 103].

Продовжуючи, відмітимо Статут Володимира (як поширену редакцію «Руської Правди»), в якому вперше робиться акцент про тілесні покарання. Так, у п. 77 зазначалось: «якщо холоп вдарить вільного мужа і втече в хороми, а господар його не видасть, то господар платить за нього 12 гривень, а після цього, якщо побитий знайде свого кривдника, то, як Ярослав постановив, він (побитий) може кривдника вбити, а сини його (Ярослава) постановили брати грошові стягнення і прилюдно сікти його (холопа), або взяти гривня кун за сором» [1, с. 105].

2. Наступний період (1348-1648 рр.), за яким відбувається перехід від ранньофеодальних форм суспільного до початкового етапу розвитку феодалізму [2, с. 125].

В цьому періоді звертає на себе увагу тяжка і трагічна для України подія, а саме утворення після прийняття Люблінської унії (1569 року) – Речі Посполитої. За цим періодом на теренах України поширеними були різні нормативно-правові акти, які характеризували рівень розвитку кримінально-правової доктрини, серед яких (Литовські статuti;

магдебурзьке право; «Зерцало Саксонське»; польські акти законодавчого типу; українські звичаєві норми правового типу).

Що стосується системи покарань, то важливою віхою в історії цього періоду є Судебники 1497 та 1550 років, які закріплювали систему покарання, спрямування якої – залякувати населення. Смертною карою, тілесними покараннями та позбавленням волі було витіснено розгалужену тогочасну систему штрафів.

Також після того як ухвалили Литовські статuti – посилилась кримінально-правова репресія на рівні закону (смертна кара як найбільш тяжке покарання мала місце бути за I Литовським статутом в 20 випадках, за II – у 60, за III – у 100 [1, с. 110]. Окрім цього, життя, майно, честь та гідність пануючого класу (шляхта) – захищались посиленними санкціями. У Литовських статутах покаранням (карою) у разі образи шляхтича, передбачалась в'язниця, а якщо образу потерпів не шляхтич, то застосовувався штраф [1, с. 111].

Насамкінець слід вказати, що після утворення Річчі Посполитої – Литовський статут останньої редакції (1588 року) як джерело права поширювався на усі українські землі, дія якого тривала довгий час [3, с. 271].

3. Період української козацької республіки – Гетьманщина (1648-1654 рр.) [4, с. 55]. Одним із ключових джерел кримінального права окресленого періоду було Соборне Уложення 1649 року, за яким передбачалось близько 50 деліктів, відповідно до яких призначалась смертна кара. Задля того, щоб посилити каральний ефект даного виду покарання, було встановлено не тільки прості її види, як-от (повішення, відсічення голови), а й кваліфіковані, за якими (горло заливалось розплавленим металом; мало місце закопування в землю до того як настала смерть, тощо), тобто такі, що приносили особливі муки злочинцю.

Продовжував наведену політику Артикул воїнський 1715 року. Даним нормативним актом розширено кількість норм, згідно до яких передбачалась можливість застосувати смертну кару (до 100) [4, с. 214].

Згодом, у 1728 року, після того як гетьманом Запорізької Січі став Данила Апостол – починається процес систематизації кримінально-виконавчого законодавства. Як результат – створюється визначна для України пам'ятка (перший кодекс українського права – зводу законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» від 1743 року (далі – «Права») [4, с. 215].

«Права» містили досить розвинуту систему покарань: смертна кара; ув'язнення; церковна спокута; вигнання; майнові покарання, тощо. Відмітимо, що як і раніше, покарання застосувалось, виходячи з соціального становища злочинця та потерпілої особи, тобто продовжується нерівність закону. Як приклад: якщо шляхтичем було вбито просту людину, вона каралась штрафом та на неї покладался обов'язок відшкодувати збитки членам сім'ї вбитого; якщо ж проста людина вбила шляхтича, її страчували [4, с. 217].

4. Період Австро-Угорської та Російської імперій (1764-1917 рр.), який відмічається повним знищенням української державності, в тому числі правової системи, в результаті – тотальне поширення по всій території України політики Російської імперії [2, с. 130].

За цим періодом існувало Уложення про кримінальне і виправне покарання (1845 року), за яким багато уваги приділялось чинникам, що пом'якшують покарання. Слід відмітити, що система покарань була надзвичайно складною, окрім цього в недостатній мірі визначено санкції [5, с. 109]. Іншим нормативно-правовим актом, у якому також відображалась система покарань, було Угорське кримінальне уложення про злочини і проступки (1879 року), в якому за окремим розділом «Покарання», закріплено положення щодо законодавчого врегулювання покарання [5, с. 110].

5. Період самовизначення та відродження державності України (1917-1921 рр.) [2, с. 132]. Особливістю цього періоду є те, що в ньому проходив активний процес пошуку дієвих та оптимальних моделей українського національного кримінального права.

На початку 1917 року Тимчасовим урядом видано низку провідних актів, якими пом'якшувались покарання, а саме указ про амністії. Також певний прояв гуманізму містився в Постанові Тимчасового уряду «Про полегшення долі осіб, які вчинили кримінальні злочини» (1917 року), що поширювалась й на території нашої країни. Положення цієї постанови містили заклики, аби суворо та неухильно дотримуватися порядку і спокою, рішуче припиняти будь-які посягання на особисту та майнову недоторканність громадян, тощо. Разом з тим, смертна кара замінюється висиланням на каторгу строком на 15 років. Також передбачені й інші полегшенні покарання (скорочується строк покарання; умовне дострокове звільнення, тощо) [5, с. 133].

У 1919 році було розроблено проєкт нової програм РКП (б) за тією частиною, яка мала відношення до процесу реалізації покарання, тим самим, давши оновлений поштовх для подальшого розвитку інституту покарання. Наведене проявляється у такому: підвищується відсоток умовного засудження; підвищується відсоток громадського осуду; замінюється позбавлення волі примусовою працею з проживанням удома; в'язниця замінюється установами виховного типу, тощо.

Також у 1919 році з'являється документ під назвою «Керівні начала», в яких передбачено покарання, що відтворювали дух революції, серед яких: оголошення ворогом революції (народу); вираження суспільного осудження; позбавлення політичних прав, тощо [5, с. 134-135].

6. Період існування УРСР (1921-1991 рр.) [2, с. 134]. Характерним у цьому періоді є те, що поняття та система, а також мета покарання формувалися в умовах кардинальних змін у суспільстві – розпад однієї

соціально-економічної формації та створення нової. Як результат – змінилися ціннісні пріоритети та напрями з охорони прав і свобод людини та громадянина, конституційного устрою держави від посягань злочинного характеру, у зв'язку з чим ухвалюють нові законодавчі рішення [6, с. 82].

В період існування Кримінальних кодексів УРСР (1922/1926/1960 рр.) – закріплювалися ключові положення радянського кримінального права в частині застосування покарання.

Визначною подією гуманізації системи покарання слід вважати підписання 10 грудня 1948 року «Загальної декларації прав людини», якою покладено початок щодо визнання основоположних прав людини. Ця декларація стала дороговказом гуманістичного правового прогресу людства, в чому і проявляється її історична унікальність [7, с. 26-27]. З цього приводу слушно зазначав дослідник В.Я. Тацій: «...Вона, як ковток свіжого повітря, надихала на боротьбу та зміцнювала переконання тих, хто ставав політв'язнем. Невипадково в СРСР Декларацію максимально замовчували. Її текст друкувався малими тиражами тільки в спеціальних виданнях. Із середини 1960-х Декларацію почали широко розповсюджувати в самвидавництвах, її машинописні копії неодноразово вилучалися в дисидентів на обшуках. Апеляції до статей Декларації, які проголошували права і свободи, стали лейтмотивом документів і акцій правозахисного руху в СРСР» [8, с. 21-22].

Продовжуючи, зазначимо, що з 60-х рр. за доктриною кримінального права пануючою є концепція, відповідно до якої розширюється застосування покарання у вигляді позбавлення волі, що здатне сприятливо вплинути на те, щоб знизити рівень злочинності. Більш того, існуюча в ті часи кримінологія, враховуючи ідеалізоване обґрунтування існування злочинності по причині поширення капіталістичного суспільства – заявляла про послідовне «відмирання»

злочинності. Саме тому, прискіплива увага приділялася такому покаранню як позбавлення волі [8, с. 23].

Насамкінець зазначимо, що протягом тривалого часу українським законодавством та самими посадовими особами не забезпечувалось належним чином використання передбачених законом прав засудженим. Тобто, виправна система, як правило, виступала провідним інструментом у класовій боротьбі. Необхідність такої «боротьби» виправдовувалась масовими репресіями та занадто жорстокими умовами виконання покарань [6, с. 105].

7. Останній період – проголошення незалежності України (1991 рік – теперішній час). Тут слід зробити акцент на тому, що після прийняття у 2001 році Кримінального кодексу України (далі – КК України) [9] – встановлюється вичерпний (завершений), незмінний по сьогоднішній день перелік покарань, розташування якого здійснюється за певним порядком та ступенем суворості. Тому, коли йдеться про систему кримінальних покарань, мається на увазі ст. 51 КК України, в якій закріплено ключові види (про що більш детально будемо говорити в процесі подальшого дослідження).

Ціль сучасної української системи кримінальних покарань за злочинні діяння полягає не тільки у призначенні покарання, але й у виправленні засуджених та запобіганні вчиненню нових кримінальних правопорушень такими особами. Однак, як свідчить практика, досягти реалізації такої мети, як правило, видається досить складною задачею. Одна з причин цьому проявляється у тому, що КК України частково перейняв положення щодо систематизації покарань, які є здобутками кримінального права в радянський період, і, які, власне кажучи, не відповідають нинішньому стану розвитку суспільства України.

Отже, роблячи висновок з викладеного, зазначимо, що нами було надано певну періодизацію, яка послугувала підґрунтям для короткого огляду історії розвитку системи кримінальних покарань в Україні.

Періодизація має наступний вигляд: 1) князівський період (882-1349 рр.); 2) перехід від ранньофеодальних форм суспільного до початкового етапу розвитку феодалізму (1348-1648 рр.); 3) період української козацької республіки – Гетьманщина (1648-1654 рр.); 4) період Австро-Угорської та Російської імперій (1764-1917 рр.); 5) період самовизначення та відродження державності України (1917-1921 рр.); 6) період існування УРСР (1921-1991 рр.); 7) проголошення незалежності України (1991 рік – теперішній час).

1.2. Поняття, зміст системи покарань за кримінальним правом України

Державна політика у сфері боротьби зі злочинністю передбачає сукупність заходів, серед яких одне з ключових місць займає покарання. Адже воно є необхідним, щоб охороняти суспільство від злочинних посягань. Виконання цієї ролі виконується як за рахунок загрози покаранням (передбачається в санкції кримінальної норми), так і шляхом його реалізації (примусовий вплив на осіб, якими вже вчинено кримінальні правопорушення). У зв'язку з наведеним, пропонуємо у цьому підрозділі кваліфікаційної роботи проаналізувати, що собою взагалі становить покарання та яку воно має систему.

В першу чергу вкажемо про те, що за класичним періодом розвитку кримінально-правової науки домінуючою була позиція, за якою покарання – це кара (міра державного примусу, застосування якої покладається на суд). Так, А. Піонтковський і М. Беляєв вважали, що «покарання – це кара за вчинений злочин, яка обов'язково має передбачати певні обмеження та страждання» [10, с. 25]. Між тим, М. Беляєв зауважував, що «під карою як метою покарання ми розуміємо завдання правопорушникові страждань і втрат як відплату за вчинений ним злочин» [10, с. 26]. Натомість, В. Зубкова стверджує, що

«визначення кари як сутності покарання або його мети є не тільки хибним, але й шкідливим» [11, с. 47] та додає, що «поняття покарання і кара є тотожними, у зв'язку з чим термін кара необхідно вилучити з кримінального законодавства і законодавчої лексики» [11, с. 47].

В свою чергу категоричною є думка В.К. Дуюнова, який вказував, що «кримінальне покарання за своїм змістом являє собою не примус, а кару. Кара – це засудження, докір винному за вчинене, тобто кримінальне покарання – це зовнішній прояв кари (засудження, докору), одна із форм, в яких кара реалізується. Кара – це сутність, внутрішній зміст кримінального покарання, останнє призначено бути формою карального впливу на винного з метою виправлення засудженого, попередження нових злочинів» [12, с. 44]. Для закріплення наведеної позиції відзначимо також переконливе міркування відомого вченого А.А. Піонтковського, який зазначав, що «будь-яке покарання являє собою кару за вчинений злочин, так як за своїм змістом завжди пов'язане з спричиненням засудженому за вироком суду певних страждань. Це необхідна властивість будь-якого покарання – кара» [13, с. 26].

Що стосується чинного КК України, то в ньому відповідно до ч.1 ст. 50 надається визначення покарання, яке є «заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого» [9]. У ч. 2 цієї статті зазначено: «покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами» [9]. В той же час, положення ч. 3 цієї статті дають підстави для констатації, що «покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність» [9].

На нашу думку, метою покарання є кінцевий результат, який прагне досягти держава в процесі застосування судом до особи такого заходу як державний примус, яким являється кримінальне покарання.

В контексті наведеного варто відзначити думку Т. Денисова, який говорить, що «цей захід є втіленням головної запобіжної мети цього етапу – запобігання вчиненню нового злочину самим засудженим (спеціальна превенція), а також застереження інших осіб від вчинення злочинів на прикладі засудженого, утримання їх від можливості вчинення подібних діянь (загальна превенція)» [14, с. 78].

Виходячи з позиції вченого, зазначимо, що за теорією кримінального права досягнення спеціальної превенції повинно відбуватися шляхом фізичного утримання злочинців від вчинення кримінального правопорушення, позбавляючи їх такої можливості під час відбування ними покарання. Загальна превенція виступає як один із дієвих інструментів управління процесом по соціальній реадaptaції злочинця та пристосування до сучасних умов життя в суспільстві [15, с. 179].

З метою продовження аналізу мети покарання, вкажемо більш ґрунтовно на її складові, до яких відносять:

1) кару як розплату засудженої особи за кримінальне правопорушення та шкоду, яку ним було завдано суспільству або окремим фізичним (юридичним) особам;

2) виправлення як складова мети, що характеризується впливом на злочинця під час виконання покарання, яке призначено судом, аби змінити його особистість на таку, що не буде наносити шкоду суспільству;

3) запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень зі сторони засудженого полягає у тому, щоб створити для особи такі умови, при яких вона не зможе вчинити злочинне діяння, якби вона цього не бажала;

4) запобігання вчиненню кримінальних правопорушень зі сторони інших осіб полягає в попередженні злочинних діянь зі сторони невизначеного кола осіб, що є схильними до вчинення кримінального правопорушення, шляхом застосування покарання до осіб, якими вже було вчинено суспільно небезпечне діяння [16, с. 281-282].

Поверхнево розглянувши, що собою становить покарання та переходячи безпосередньо до висвітлення системи кримінальних покарань, слід відмітити, що за теорією кримінального права України під системою покарань розуміється передбачений кримінальним законодавством завершений перелік покарань, який відмічається внутрішньою комплексністю та узгодженістю. Система кримінальних покарань дає можливість суду під час застосування того чи іншого покарання – здійснювати його індивідуалізацію, враховуючи ступінь тяжкості скоєного кримінального правопорушення, особу винного та фактори, за рахунок яких пом'якшується або обтяжується відповідальність [15, с. 197].

В той же час, надано деякі визначення системи кримінальних покарань з погляду науковців, суть яких є фактично ідентичною до наведеного вище поняття. Так, Т.А. Леснієвські-Костарева вважає, що «система покарань – це встановлений в кримінальному законі вичерпний перелік видів покарань, розташований у певному порядку» [17, с. 92]. Надане поняття було доповнено В.В. Сташисом ознакою «обов'язковий для суду» і викладено так: «встановлений кримінальним законом і обов'язковий для суду вичерпний перелік видів покарань, розташованих у певному порядку за ступенем їх тяжкості» [15, с. 306]. Л.Л. Кругліков під системою покарань осмислює вже не перелік, а сукупність видів покарань, визначаючи систему покарань як «встановлену кримінальним законом та таку, що носить вичерпний характер, сукупність видів кримінального покарання, розташованих в певній послідовності згідно зі

ступенем їх тяжкості, та таких, які є взаємодоповнюючими та замінюючи ми одне одного» [15, с. 323].

Далі звернемо увагу на КК України, згідно до якого чітко встановлено, що «до осіб, визнаних винними у вчиненні кримінального правопорушення, судом можуть бути застосовані такі види покарань: 1) штраф; 2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; 3) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; 4) громадські роботи; 5) виправні роботи; 6) службові обмеження для військовослужбовців; 7) конфіскація майна; 8) арешт; 9) обмеження волі; 10) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; 11) позбавлення волі на певний строк; 12) довічне позбавлення волі» [9] (ст. 51 КК України). Звичайно, що деталізувати кожен з видів ми не будемо, аби не виходити за межі дослідження, лише вкажемо на те, що аналізу деяких буде присвячено наступний розділ кваліфікаційної роботи.

Також слід відзначити, що наведений перелік має розмежування, розподіл яких здійснюється на основні та додаткові покарання. «Основними покараннями є громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі» [9] (ч. 1 ст. 55 КК України). В свою чергу: «додатковими покараннями є позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу та конфіскація майна» [9] (ч. 2 ст. 55 КК України). Між тим, характерним в цьому розподілі є те, що «штраф та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю можуть застосовуватися як основні, так і як додаткові покарання» [9] (ч. 3 ст. 55 КК України).

Наостанок не завадило б звернути увагу на зміст представленої системи кримінальних покарань, який розкривається через його характерні ознаки.

Так як система кримінальних покарань України по своїй природі є складним правовим інститутом, дослідженню якого було приділено багато праць серед вчених-криміналістів, а відтак, виокремимо, на нашу думку досить доступний та коректний перелік ознак, який закладено В.І. Зубковою, серед яких:

1) система покарань представлена комплексним організмом, який містить взаємодіючі між собою види, що встановлені кримінальним законом. Характер, зміст, обсяг, розмір, порядок та підстави застосування покарань можуть регламентуватися виключно кримінальним законодавством України;

2) система покарань має вичерпний та обов'язковий для суду перелік. Наведене свідчить, що суд під час правозастосовної діяльності має неухильно дотримуватися лише встановленого переліку покарань, без можливості застосовувати інші покарання на власний розсуд. В даному аспекті суд зобов'язується керуватися санкціями статей Особливої частини КК України, обираючи той чи інший вид покарання, який передбачається відповідною санкцією;

3) побудова системи покарань відбувається через розміщення видів покарань за певним порівняльним порядком, залежно від ступеня їх тяжкості. З цього випливає, що за чинним КК України покарання розміщуються від найменш до найбільш суворого покарання [11, с. 179-180].

З метою продовження, вбачаємо за доцільне сформулювати власний перелік ознак системи кримінальних покарань, зокрема:

1) система кримінальних покарань встановлюється виключно КК України. Дана ознака впливає із загальної вимоги про те, що покарання

не може бути, якщо про це не вказується в законі. Підзаконними нормативно-правовими актами регламентація покарань не передбачена;

2) цілісність системи кримінальних покарань. З цієї ознаки можна прослідкувати те, що всі види кримінальних покарань мають передбачатись в одній статті. В цьому контексті слушною є позиція М.Н. Становського, який ще свого часу зазначав, що «система покарань, це щось цільне, що відрізняється єдністю закономірно розташованих елементів які знаходяться у взаємозв'язку» [18, с. 25]. Проте, навіть не дивлячись на таке осмислення, на нашу думку, цілісність системи не означає, що усі без виключення види кримінальних покарань обов'язково мають розміщуватися послідовно за однією статтею КК України. Всі види системи кримінальних покарань є її складовими, але враховуючи існування певних підсистем, вони цілком можуть викладатися окремо, без втрати власних системоутворюючих компонентів;

3) взаємозалежність елементів. За даною ознакою можливо прослідкувати єдність системи кримінальних покарань, яка характеризується взаємозалежністю її компонентів, коли при зміні одного, змінюється й інший, що в результаті має вплив на усю систему загалом [19, с. 42]. Отже, при наявності взаємозалежних видів кримінальних покарань, суду набагато простіше встановити чіткий обсяг «кари», який потрібно застосовувати, аби досягти мети, що стоїть перед покаранням. Іншими словами, одне покарання не має за власними строками та суворістю перекривати інше;

4) вичерпність. Саме за цією ознакою обмежується суб'єктивний «власний розсуд» суду під час обрання та призначення того чи іншого виду покарання, що прямо вказує на виключення можливості судового свавілля під час призначення кримінального покарання;

5) взаємозамінність покарань. Представленою ознакою вбачається те, що покарання має забезпечувати реалізацію двох основоположних

принципів кримінального права (принцип справедливості, яким вимагає захисту відповідних інститутів, що є пріоритетними для суспільства; принцип гуманізму, який схиляє суд призначити винному якомога м'який вид покарання). Зазначимо, що чинним кримінальним законодавством далеко не завжди можливо забезпечення гармонічного симбіозу даних інститутів, у зв'язку з порушенням системності кримінальних норм.

Отже, окреслені нами ознаки системи кримінальних покарань, на наш погляд, більш ґрунтовніше та коректніше розкривають покарання як правове явища загалом.

Таким чином, завершуючи представлений підрозділ кваліфікаційної роботи, можемо прийти до наступного висновку. Розглянувши напрацювання правової доктрини кримінального права та закріпленого у КК України визначення покарання, можна констатувати, що під системою кримінальних покарань слід розуміти вичерпний (завершений), незмінний по сьогоднішній день перелік покарань, розташування якого здійснюється за певним порядком та ступенем суворості. Тому, коли йдеться про систему кримінальних покарань, мається на увазі ст. 51 КК України, в якій закріплено ключові види.

Провідна ціль сучасної української системи кримінальних покарань за злочинні діяння полягає не тільки у призначенні покарання, але й у виправленні засуджених та запобіганні вчиненню нових кримінальних правопорушень такими особами.

Також було розкрито зміст системи кримінальних покарань, який відмічається відповідними ознаками, серед яких нами було наведено та охарактеризовано наступні: 1) система кримінальних покарань встановлюється виключно КК України; 2) цілісність системи кримінальних покарань; 3) взаємозалежність елементів; 4) вичерпність; 5) взаємозамінність покарань.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ОСНОВНИХ ТА ДОДАТКОВИХ ПОКАРАНЬ ЯК СКЛАДОВИХ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

2.1. Сутність довічного позбавлення волі як основного виду кримінального покарання

Даний розділ присвячено розгляду основного та додаткового кримінального покарання. Враховуючи те, що КК України закріплює 12 видів кримінальних покарань, які в межах обмеженості по об'єму просто фізично неможливо проаналізувати, саме тому, було прийнято рішення – дослідити два види кримінальних покарань, які викликають певний інтерес своєю специфікою та характерними особливостями. В даному підрозділі мова буде йти про основне та найсуворіше покарання у вигляді довічного позбавлення волі (ст. 64 КК України). Не зважаючи на те, що даний вид кримінального покарання передбачається низкою положень КК України, однак така регламентація не є досконалою, що також спробуємо з'ясувати.

На сьогоднішній день довічне позбавлення волі залишається достатньо новим та специфічним видом кримінального покарання в межах кримінального законодавства та правової доктрини. Його введення обумовлено проведенням пошуку «адекватної» заміни смертній карі (по останнім статистичним даним, таке покарання як довічне позбавлення волі – станом на 1 січня 2020 року в нашій країні відбувають 1536 осіб [20]).

КК України не передбачає поняття довічного позбавлення волі, проте, врахувавши власний аналіз ст. ст. 50, 63, 64 та статей Особливої частини КК України, якими передбачено таке покарання, можна

сформулювати наступне. Під довічним позбавленням волі розуміється захід примусу, застосування якого покладається на державу за вироком суду щодо особи, яку визнано винною у вчиненні умисного особливо тяжкого злочину, і полягає у позиттєвій ізоляції засудженої особи від суспільства, шляхом утримання його у кримінально-виконавчих установах, які є спеціально призначеними для такого виду покарання.

Продовжуючи, зазначимо, що у ч. 1 ст. 64 КК України вказано: «довічне позбавлення волі встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених цим Кодексом, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк» [9].

Виходячи з того, що довічне позбавлення волі є юридично найбільш суворим видом покарання з передбачених КК України (як вже вказувалось), то в цьому аспекті слід вказати на ч. 2 ст. 65 КК України: «особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових кримінальних правопорушень» [9]. Наведене свідчить, що при альтернативній санкції суд, врахувавши ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та відповідні обставини, в першу чергу має вирішити, чи можливо виправлення винної особи досягнути шляхом застосування найменш суворого покарання, обравши його до засудженого. І тільки у разі, якщо з'ясується, що менше суворе кримінальне покарання не здатне забезпечити досягнення вказаної мети (ч. 2 ст. 65 КК України), то тут вже буде призначено більш суворе покарання із числа передбачених, що прямо вказує і на таке як довічне позбавлення волі [21, с. 247]. Отже, довічне позбавлення волі може застосовуватись тільки тоді, коли ціль покарання не може бути досягнуто застосуванням такого альтернативного покарання як позбавлення волі на певний строк (ст. 63 КК України).

Характеризуючи довічне позбавлення волі, навіть при побічному погляді можна переконатися, що даний вид покарання чітко вказує на торжество засад, що є притаманними діяльності органів та установ виконання покарань [22, с. 118]. Наведене можна охарактеризувати наступними постулатами:

– без усіляких сумнівів слід вказати, що запровадження довічного позбавлення як альтернативи смертній карі в повній мірі відображає сучасне уявлення про гуманізм за сферою застосування покарань та поведіння із засудженими особами;

– під час застосування довічного позбавлення волі у засуджених осіб – ніхто не може відняти право на життя, яке є втіленням основоположного принципу поваги прав людини;

– ізоляція засуджених осіб до довічного позбавлення волі відповідає вимогам справедливості під час застосування покарання, оскільки частково характеризує співмірність злочинного діяння та кари;

– втіленням принципу невідворотності виконання покарання є те, що засуджені особи до довічного позбавлення волі зазнають певних обмежувальних дій, які притаманні даному покаранню, а відтак, тільки після щонайменше 15 років у такої категорії осіб з'являється змога клопотати про помилування;

– реалізація принципу законності свідчить про те, що Кримінально-виконавчий кодекс України (далі – КВК України) [23] встановлює обмеження прав і свобод засуджених осіб до довічного позбавлення волі, зобов'язуючи всіх суб'єктів дотримуватися вимог, встановлених законодавством. Мається на увазі, що діяльність адміністрації тюрми та поведінка засуджених повинні відповідати законодавчій моделі, що пропонується законом [24, с. 14-15].

Далі вкажемо, що відмінністю довічного позбавлення волі від інших кримінальних покарань є те, що тільки йому притаманна відповідна якість, яка виражається у майже постійному («майже», тому

що після 25 років відбування окресленого покарання можливе звільнення засудженої особи) збільшення кількості засуджених осіб. Йдеться про те, що кількісне збільшення такої категорії осіб має неминучий вплив на правові та моральні уявлення населення, тому що все більше громадян, що близькі до соціального оточення таких осіб – також будуть втягуватися до сфери застосування даного покарання. Окрім цього, найбільш пагубним для такої категорії осіб є те, що вони формально залишаються частиною суспільства, але в той же час назавжди з нього «відчужені», як наслідок – відсутність соціально корисних зв'язків з адекватним оточенням [25, с. 95].

З метою продовження вкажемо, що у КВК України існує тільки одна норма, яка передбачає змогу змінити умови тримання для засуджених осіб в межах розглядуваного нами покарання, шляхом переведення до «поліпшених» умов тримання, суть якої у такому: «при сумлінній поведінці і ставленні до праці після відбуття п'яти років строку покарання засудженому може бути дозволено брати участь у групових заходах освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру» [23; 26, с. 129].

Значним кроком уперед за цією сферою правового регулювання – стало прийняття ще у 2010 році Закону України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань» [27], яким для засуджених осіб розглядуваного покарання запроваджується інститут зміни умов тримання в рамках чітко визначеної виправної колонії. В контексті таких змін, постає необхідність звернути увагу на ст. 151-1 КВК України, в якій вказано, що «зміна умов тримання засуджених до довічного позбавлення волі здійснюється в порядку, визначеному статтею 100 цього Кодексу» [23], тобто нормою, яка встановлює можливість змінити умови тримання для засуджених осіб до покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк, що на нашу

думку, вказує на деякі суперечності, бо ст. 51 КВК України конкретно демонструє нам, що існує два різних види покарань щодо позбавлення волі (на певний строк та довічне позбавлення волі). У зв'язку з цим, вважаємо недоречним використовувати ст. 100 КВК України, доцільно було б внести відповідну норму до Глави 22, де міститься ст. 151-1 КВК України. Інший проблемний аспект – встановлення підстав застосування даної норми. Загальноприйнято за КВК України виділяти такі: формальна (відбування окресленого за законом строку покарання) та матеріальна (досягнення результатів у застосуванні основоположних засобів, спрямованих на те, щоб виправляти та ресоціалізувати засуджених осіб). Вважаємо, що ст. 151 і ст. 151-1 КВК України не відповідають специфічності виконання даного виду покарання, їх змістовне наповнення свідчить про те, що законодавцем не встановлюється чітко означених критеріїв, які потрібно враховувати задля оцінки можливості застосування наведених статей.

Надалі не можна оминати увагою такий момент. Не дивлячись на не назву розглядуваного покарання – «довічне позбавлення волі», це зовсім не означає, що засуджений в усіх винятках має до кінця своїх днів відбувати це покарання. Тобто, характер «довічності» не є абсолютним, тому що у деяких випадках, що передбачені законом, він може замінюватися іншим видом покарання. Так, ч. 2 ст. 87 КК України говорить, що «актом про помилування може бути здійснена заміна засудженому призначеного судом покарання у виді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше двадцяти п'яти років» [9]. Додамо, що згідно до ч. 2 ст. 64 КК України: «довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку» [9].

Беручи до уваги наведене, зазначимо, що суттєвим фактором жорстокості довічного позбавлення волі є невизначеність його терміну та кількісного аспекту, який водночас характеризується тривалістю життя засудженої особи до даного виду кримінального покарання. Правильніше навіть сказати не тривалістю життя, а можливістю цією особою досягти 65 років, тому що, як вже вказувалось, даний вид покарання до таких осіб не застосовується. Безумовно, якщо взяти до уваги те, що наразі середня тривалість життя наших громадян є меншою, аніж цей строк, то можливість людиною досягти такого віку, перебуваючи в місцях віддалених від життя, звісно, що є суто гіпотетичною. Ось тут і виникають проблеми, які необхідно вирішувати на рівні закону, оскільки хоч довічне позбавлення волі до осіб, що досягли 65 років не застосовується, проте і відповідних підстав задля їх звільнення законодавством не встановлено. Не встановлено також і заміни даного виду кримінального покарання на більш м'яке навіть у разі, якщо засуджена особа увесь час відбування покарання відмічалась зразковою поведінкою та сумлінним відношенням до праці, обґрунтовано доводячи свою ресоціалізацію. На нашу думку, такий порядок речей вказує лише про те, що у самого законодавця була зневіреність до можливості виправлення таких осіб. В цьому контексті існує й досить цікаве твердження С. Познишева, який вважав, що «тюрма є найкращим місцем для морального виправлення ув'язнених. Багаторічна практика довела, що позбавлення волі на строк понад 10 років веде не до виправлення засудженого, а навпаки, до деградації особи, тому тюрма не є установою для виправлення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі» [28, с. 293].

Зазначимо, що окреслений список осіб, які не підпадають до застосування довічного позбавлення волі (ч. 2 ст. 64 КК України) не є остаточним. Так, за ч. 3 ст. 43 КК України вказано, що особа, якою згідно до закону виконувалось спеціальне завдання, беручи участь в

організованій групі (злочинній організації) з ціллю – попередити або розкрити їх злочинну діяльність, було вчинено кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 цієї статті: «за вчинення у складі організованої групи чи злочинної організації особливо тяжкого злочину, вчиненого умисно і поєднаного з насильством над потерпілим, або тяжкого злочину, вчиненого умисно і пов'язаного з спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому» [9], не може підлягати засудженню до довічного позбавлення волі. В такому разі, виходячи з ч. 4 ст. 49 та ч. 5 ст. 80 КК України, якщо судом не визнається можливість застосувати до особи, яка засуджена до довічного позбавлення волі, давність виконання обвинувального вироку, то дане покарання замінюється на покарання – «позбавлення волі на певний строк» (ст. 63 КК України) [9].

Відмітимо, що можливість застосування давності до особи, яка засуджена до довічного позбавлення волі – це виключна міра. Аргументуючи таке, вкажемо на той факт, що під час засудження до інших видів покарання закон передбачив чітко визначені строки давності (2/3/5/10/15 років), і тому в процесі розв'язання питання щодо давності, саме вони закладають підґрунтя для прийняття остаточного рішення. Між тим, як правильно наголошує М.Ю. Яковчук: «не виключено, що у період строку давності особа, яка вчинила злочин, вела аморальний спосіб життя, вчиняла певні правопорушення, тобто була далека від тих вимог, що ставляться до законослухняних осіб. Проте закон обґрунтовано пов'язує застосування давності лише із закінченням певного строку, бо мова йде про покарання, як одну з найсуворіших форм державного примусу» [29, с. 156].

Застосовуючи ж давність до особи, яка засуджена до довічного позбавлення волі, на суд покладається обов'язок враховувати як особу винного, так і обставини справи. В цьому контексті справедливим є зауваження К.В. Михайлова, який казав, що «незастосування строків

давності виконання обвинувального вироку щодо засудженого до довічного позбавлення волі можна пояснити занадто високим ступенем його суспільної небезпечності, яка не зменшилася за час спливу строків давності до такого рівня, коли його можна було б взагалі звільнити від відбування покарання» [28, с. 423].

На нашу думку, якщо брати до уваги те, що довічне позбавлення волі – це найбільш суворий вид кримінального покарання, то не завадило б і для нього передбачити триваліший строк давності виконання обвинувального вироку, як приклад – 20 років. Більш того, на таке вказує п. 4 «Положення про порядок здійснення помилування», затверджене Указом Президента України від 21 квітня 2015 року № 223/2015, відповідно до якого: «у випадку засудження особи до довічного позбавлення волі, клопотання про її помилування може бути подано після відбуття нею не менше двадцяти років призначеного покарання» [30]. Якщо ж цей строк було закінчено, то питання щодо застосування давності покладається на суд, який може не обмежуватися максимальним строком, по закінченню якого давність в обов'язковому порядку має бути застосована.

Необхідно також зазначити, що довічне позбавлення волі передбачається за 11 санкціями статей Особливої частини КК України (ст. 112, ч. 2 ст. 115, ч. 3 ст. 258, ст. 348, ст. 379, ст. 400, ч. 5 ст. 404, ч. 2 ст. 438, ч. 2 ст. 439, ч. 1 ст. 442, ст. 443 КК України) і завжди в альтернативі з позбавленням волі на максимальний строк – 15 років. Більш того, нагадаємо, що за ч. 1 ст. 64 КК України «довічне позбавлення волі застосовується лише у випадках, спеціально передбачених цим Кодексом, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк» [9]. Таким чином, оперуючи наведеним, якщо судом було призначено покарання у вигляді довічного позбавлення волі і не визнано за можливим призначити засудженій особі позбавлення волі на певний строк, то замінити це

покарання в порядку окресленої нами ч. 5 ст. 80 КК України, на нашу думку, він може тільки через призначення максимального строку позбавлення волі, встановленого у тій чи іншій санкції відповідної статті Особливої частини КК України. Вважаємо, що таке положення потрібно передбачити за КК України, адже при відсутності вказівки на розмір замінюючого покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк може породжуватися певна невизначеність при прийнятті такого рішення і в теорії призводити до ситуації, коли судом, не застосувавши строки давності до особи, яка засуджена до довічного позбавлення волі, замінено такий вид покарання на позбавлення волі на певний строк (тобто від 1 до 15 років), що прямо суперечитиме ч. 5 ст. 80 КК України. Між іншим, як правильно відмічається М.Ю. Яковчуком: «замінюючи довічне позбавлення волі у випадку незастосування давності, суд тим самим не ревізує покарання, призначене вироком суду. Довічне позбавлення волі підлягає заміні не тому, що суд, який ухвалив вирок, припустився помилки при призначенні покарання, а внаслідок закінчення значного часу з дня набрання чинності вироком, коли застосування такого покарання є недоцільним. Він повинен замінити довічне позбавлення волі не на будь-який строк, а тільки на максимальний строк, передбачений санкцією відповідної статті Особливої частини КК України» [29, с. 157].

Узагальнюючи та роблячи кінцевий висновок, необхідно вказати, що довічне позбавлення волі є найсуворішим з усіх видів основних кримінальних покарань, яке можливо застосувати судом тільки у тому разі, коли воно передбачається конкретною санкцією статті Особливої частини КК України. Дане покарання встановлюється виключно за вчинення особливо тяжких кримінальних правопорушень, за які санкцією передбачається позбавлення волі на строк понад 10 років чи довічне позбавлення волі.

Також було з'ясовано деякі проблемні питання в частині застосування до засуджених осіб такого виду кримінального покарання та запропоновано можливі шляхи їх вирішення.

2.2. Особливості застосування конфіскації майна як додаткового виду кримінального покарання

Конфіскація майна як додаткове кримінальне покарання протягом усього періоду існування піддавалась змінам (з останнього у 2014 році було додано окрему статтю в КК України під назвою «спеціальна конфіскація», проте на неї звертатись увага не буде, адже вона виходить за межі нашого дослідження та належить до кримінально-правового заходу, а не виду покарання). Окрім цього, конфіскація майна є давнім покаранням, трансформації щодо якого були закономірними, оскільки це явище завжди обумовлювалось суспільно-політичними перетвореннями, характерними для того чи іншого періоду. У зв'язку з цим, даний вид кримінального покарання також викликає певний інтерес та потребує більш поглибленого осмислення та аналізу.

На початку окресленого підрозділу, вбачаємо за необхідне встановити дефініцію конфіскації майна (з врахуванням теоретичних напрацювань у кримінальному праві), що є важливим для його подальшого висвітлення.

Вчений І.Г. Богатирьов під конфіскацією майна пропонував розуміти «захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаною винною у вчиненні злочину, який полягає у передбаченому законом обмеженні її права власності на вилучення всього або частини майна» [31, с. 39]. До його ознак вченим виділялись: «1) примусовість; 2) безоплатність вилучення; 3) об'єкт конфіскації – майно, що належить засудженому; 4) конфіскація майна не має абсолютного характеру, оскільки обмежується переліком майна, що

не підлягає вилученню» [31, с. 40]. На думку Г.М. Собко: «конфіскація майна – примусове безоплатне позбавлення особи права власності на неправомірно належне, використане або передане майно, як санкція за вчинення злочину, що призначається за рішенням суду» [32, с. 12]. Ю.А. Пономаренко пропонував під конфіскацією майна розуміти «обмеження права власності засудженого шляхом звернення майна, що йому належить, у власність держави» [33, с. 296].

Звертаючись до КК України, можна побачити, що «покарання у виді конфіскації майна полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого» [9] (ч. 1 ст. 59 КК України). В доповнення вказується наступне: «якщо конфіскується частина майна, суд повинен зазначити, яка саме частина майна конфіскується, або перелічити предмети, що конфіскуються» [9]. Означене поняття конфіскації майна є незмінним з моменту прийняття КК України, не дивлячись на низку змін кримінального законодавства (впровадження спеціальної конфіскації – ст. ст. 96-1, 96-2 КК України). Зазначимо, що спеціальна конфіскація не відноситься до видів покарання, а належить до заходів кримінально-правового характеру.

Конфіскація майна є заходом примусу. Наведена ознака зумовлена імперативним методом правового регулювання відносин кримінально-правового спрямування, відповідно до якого міра покарання обирається з врахуванням ступеня тяжкості вчиненого злочинного діяння, особи винного та обставин, які пом'якшують або обтяжують покарання [9]. Звичайно, що суд при винесенні рішення про призначення покарання обов'язково має враховувати поведінку особи злочинця, однак обрання міри покарання (вид та розмір) – згоди винного не потребує. Звідси можемо прослідкувати, що конфіскація майна теж містить примусовий характер, бо при його застосуванні особу вимушено позбавляють її майна.

Конфіскація майна як і будь-яке кримінальне покарання завжди спрямовується на те, щоб звузити обсяг прав і свобод людини та громадянина, що закріплені в основному та вищому Законі України [34, с. 79].

Отже, роблячи проміжний висновок наведеному вище, можна зазначити, що конфіскація майна як один із додаткових видів кримінального покарання є заходом примусу, застосування якого покладається на державу за вироком суду щодо особи, яка є винною у вчиненні кримінального правопорушення та полягає у примусовому безоплатному позбавленні права власності у вигляді конкретного майна, яке в кінцевому результаті передається у власність держави.

Далі слід вказати, що виходячи з положень ч. 2 ст. 59 КК України: «конфіскація майна встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, а також за злочини проти основ національної безпеки України та громадської безпеки незалежно від ступеня їх тяжкості і може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині цього Кодексу» [9]. До речі, формулювання «за злочини проти основ національної безпеки України та громадської безпеки незалежно від ступеня їх тяжкості» до 2014 року було відсутнім, тож з того року після внесення відповідних змін окреслена стаття була розширена [35].

Взявши до уваги наведене, по логіці законодавця конфіскація майна має встановлюватися за такі діяння: 1) проти основ національної чи громадської безпеки України незалежно від їх тяжкості та мотивів вчинення або 2) тяжкі або особливо тяжкі злочини, вчинені з корисливих мотивів. Охарактеризуємо наведені групи діянь змістовніше.

1. Після внесення у 2014 році змін та появою даної групи діянь – вченими подібне сприймалося неоднозначно. Як зазначала переважна більшість дослідників: «призначення конфіскація майна за ці діяння, до кола яких у тому числі входять діяння середньої тяжкості, суперечить

досвіду використання даного виду покарання у зарубіжних країнах та сучасним принципам вітчизняного кримінального права. Це, відповідно, деформує правосвідомість, зменшує авторитет державної влади та формує прихильність до засудженого» [36, с. 101].

Конфіскація майна вважається найбільш суворим додатковим кримінальним покаранням, спрямування якого – обмежити одне із ключових прав особи (право власності). Саме тому, здійснивши власний аналіз, ми побачили, що на цьому не раз робився акцент Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ) стосовно того, що її застосування повинно бути пропорційним тяжкості вчиненого кримінального правопорушення. Водночас, діяння, що передбачені ч. 2, 3 ст. 109, ч. 1 ст. 110, ч. 1 ст. 110-2, ч. 1 ст. 258-1, 258-2, ч. 1 ст. 260 КК України – встановлюють санкції у вигляді конфіскації майна за нетяжкі (середньої тяжкості) кримінальні правопорушення [9]. При цьому, наведений перелік статей – це делікти з формальним складом, оскільки вони визнаються закінченими з моменту вчинення діяння, тобто незалежно від того, чи настали суспільно небезпечні наслідки для національної або громадської безпеки України. Окрім цього, додамо, що за їх вчинення передбачається також одне з найбільш суворих основних видів покарання – «позбавлення волі на певний строк» (ст. 63 КК України) [9]. На нашу думку, така законодавча ініціатива є досить сумбурною. Аргументуємо це тим, що застосування основного покарання (ст. 63 КК України) за наведений вище перелік статей може виявитися недостатнім, аби досягти цілі, що стоїть перед покаранням. У зв'язку з чим, напевно чи потрібно суттєво обмежувати ще й майнові права винної особи, застосовуючи такий вид додаткового кримінального покарання як конфіскація майна. В цьому контексті слушною є думка С.П. Погрябняка про те, що «захід чи дія є доречними для досягнення певної легітимної мети, необов'язково свідчить про те, що вони є єдино можливими. Якщо існують інші, менш обтяжливі засоби, то у держави не має розумних причин використовувати засоби,

що передбачають більше втручання: більш м'які засоби є оптимальними» [37, с. 50].

З урахуванням вказаного, вважаємо, що існування тільки легітимної цілі не є достатнім для обґрунтування впровадження конфіскації майна за злочини проти національної та громадської безпеки. Тобто, законодавцю, на наш погляд, потрібно вилучити із санкцій окреслених вище статей конфіскацію майна, зважаючи на недодержання при їх конструюванні засади пропорційності між тяжкістю злочинного діяння та ступенем суворості додаткового кримінального покарання.

2. Ведучи мову про тяжкі або особливо тяжкі злочини, вчинені з корисливих мотивів, слід зауважити, що законодавцем не завжди дотримується дане правило в процесі конструювання санкцій відповідних статей Особливої частини КК України, внаслідок чого можуть виникати невинуваті колізії між положеннями Особливої та Загальної частини КК України. Мається на увазі, що указаний вид покарання фіксується за трьома санкціями статей Особливої частини КК України за делікти невеликої та середньої тяжкості, зокрема: ст. 368-2 та ч. 1 ст. 436-1 КК України [9]. Подібну неузгодженість можливо усунути тільки через внесення відповідних змін до змісту окреслених санкцій, знову ж таки, шляхом вилучення конфіскації майна з їх складу, або ж розширивши ч. 2 ст. 59 КК України, додавши дану категорію кримінальних правопорушень.

Звісно, що удосконалення кримінально-правових положень за таким традиційним способом вимагає певного часового проміжку. Втім наявність зазначеної «неузгодженості» значно перешкоджає тому, щоб правильно призначати конфіскацію майна за такі діяння.

Насамкінець доцільно відмітити, що особливістю призначення конфіскації майна є те, що вона застосовується судом лише у випадках, коли передбачається спеціальна санкція статті Особливої частини КК

України. Залежно від того, чи наводиться у санкції імперативно або дискреційна вимога стосовно застосування цього додаткового покарання за вчинення злочинного діяння, її призначення може мати для суду як обов'язковий, так і факультативний характер. Але навіть, якщо за санкцією тієї чи іншої статті Особливої частини КК України – конфіскація майна відмічається обов'язковим додатковим покаранням, то в такому разі суд не вправі її застосовувати, якщо: 1) ознаки злочинного діяння не відповідають підставам, встановленим ч. 2 ст. 59 КК України (відсутня відповідна категорія тяжкості злочину або корисливий мотив); 2) злочинне діяння було вчинене неповнолітнім (ч. 2 ст. 98 КК України); 3) винна особа звільнена від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК України); 4) призначається більш м'яке покарання, аніж передбачено за ст. 69 КК України [38, с. 143].

Підсумовуючи наведене вище, робимо висновок про те, що конфіскація майна як один із додаткових видів кримінального покарання є заходом примусу, застосування якого покладається на державу за вироком суду щодо особи, яка є винною у вчиненні кримінального правопорушення та полягає у примусовому безоплатному позбавленні права власності у вигляді конкретного майна, яке в кінцевому результаті передається у власність держави.

Виходячи з аналізу ч. 2 ст. 59 КК України було розглянуто дві групи злочинних діянь в аспекті конфіскації майна, а саме: 1) проти основ національної чи громадської безпеки України незалежно від їх тяжкості та мотивів вчинення; 2) тяжкі або особливо тяжкі злочини, вчинені з корисливих мотивів.

Виявлено, що за низкою статей Особливої частини КК України конфіскація майна передбачається з недотриманням вимог, викладених у ч. 2 ст. 59 КК України. З'ясовано, що для вирішення цієї законодавчої колізії є два можливі варіанти.

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНИЙ ЕТАП РОЗВИТКУ СИСТЕМИ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ В УКРАЇНІ З ВРАХУВАННЯМ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ: ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ

3.1. Система покарань за кримінальним законодавством зарубіжних країн

В умовах сучасних реалій України, орієнтир якої направлений на досягнення високих міжнародних стандартів захисту прав і свобод людини як наприклад у США, а також на європейський рівень життя членів-країн Європейського Союзу (далі – ЄС), необхідним є дослідження правового досвіду зарубіжних країн в межах розглядуваної нами сфери задля того, щоб виявити яким чином у них реалізована система кримінальних покарань, аби в результаті виявити можливі позитивні сторони, які б не завадило прийняти у вітчизняне кримінальне законодавство України за розглядуваним питанням.

В юридичній літературі висувається постулата, за якою питання реалізації в частині політики кримінальних покарань є важливим, виходячи з історії їх формування [39, с. 189]. Відповідно, враховуючи вказану тезу, вбачається за можливе прив'язати низку країн та охарактеризувати їх ґрунтовніше.

1. Сполучені Штати Америки (США). В США кримінальне законодавство (звід законів) представлено федеральним Кримінальним кодексом, а також нормами загального права. Нині більшість штатів забороняє судам карати за злочинні діяння, які не закріплено до зводу законів.

Основоположні елементи системи покарань у США мають наступний вигляд: смертна кара, позбавлення волі, штраф та пробація.

Додатковими покараннями є: конфіскація майна, покладення обов'язку відшкодувати завдану шкоду, позбавлення прав, тощо [39, с. 263].

Штраф є основним та в переважній більшості єдиною мірою покарання, яке передбачено за більшу частину малозначних злочинів, а також правопорушень. Цікавим фактом є те, що штраф як альтернативну санкцію можуть призначати навіть за тяжкі злочини щодо яких передбачається покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 10 та 20 років. При цьому, штраф може сягати від 25 тис. до 250 тис. доларів [39, с. 264].

В цілому, на нашу думку, система покарань за кримінальним законодавством США проявляє себе з ефективною стороною. В той же час, призначення за одне злочинне діяння декілька основних покарань не завжди свідчить про дієвість та не досить вдало взаємопов'язується з принципом гуманізму, який у США, як відомо, є одним із провідних для їх кримінального законодавства.

2. Франція. Система кримінальних покарань у цій країні реалізована з врахуванням класифікації злочинів по ступеню їх тяжкості за певними групами. Так, за кримінальним кодексом Франції, злочинні діяння передбачають кримінальні покарання, а проступки – виправні покарання, а за прості «порушення» передбачаються окремі види покарань [40].

Звичайно, що група кримінальних покарань є найбільш суворою. Залежно від їх тривалості, дана група розподіляється на строкові та безстрокові. Строковими є кримінальне ув'язнення строком до 30 років, а безстроковими – довічне ув'язнення [40].

Виправні покарання представлені тюремним ув'язненням та штрафом. Максимум, який світить за виправне тюремне ув'язнення – 10 років, а мінімум не передбачено. Якщо особою було вчинено проступок, в такому разі може призначатися покарання у вигляді праці,

направленої на суспільні інтереси. Такий вид покарання є альтернативою тюремному ув'язненню [40].

Говорячи про покарання за так звані прості «порушення», до них відноситься штраф і покарання, за яким обмежуються або позбавляються певні права (керування транспортним засобом; володіння і користування зброєю, тощо) [40].

З ціллю реалізувати принцип індивідуалізації покарання особи, кримінальним кодексом Франції, враховуючи такий критерій класифікації покарань як юридична значимість, виокремлюються основні, додаткові та покарання, які можуть бути як основними, так і додатковими. Так, основні покарання – це ті, що на рівні закону є головними за кожним правопорушенням. Такі покарання можуть бути в одиночному вигляді (довічне позбавлення волі) або ж в множинному (тюремне ув'язнення + штраф). Додаткові покарання можуть прив'язуватись до основних, але що важливо, вони залежать від характеру правопорушення, яке вчиняється. Більш того, додаткові покарання не застосовуються автоматично, вони мають не лише передбачатися законом, але й призначатися у судовому порядку [40].

Окрім вказаної систематизації кримінальних покарань, у Франції існує ще окрема система покарань щодо юридичних осіб. Вони в загальному вигляді є основними та додатковими. Серед основних покарань до юридичних осіб можуть застосовуватися такі: штраф; покарання, які значно впливають на інтереси майнового характеру юридичних осіб; низка видів конфіскації; заборона залучати владу громадян; заборона здійснювати діяльність; позбавлення ліцензій, тощо [40]. Додаткові покарання для юридичних осіб можуть застосовуватись у зв'язку із вчиненням проступків [40].

Отже, у Франції за кримінальним законодавством існує чітка індивідуалізація, яка полягає у відокремленні покарання як для фізичних, так для юридичних осіб.

3. Нідерланди. Система кримінальних покарань у цій країні побудовано по звичайному принципу, виділяючи також основні та додаткові покарання стосовно злочинів та звичайних проступків.

Кримінальним кодексом Нідерландів передбачено наступні види основних покарань:

- 1) тюремне ув'язнення, якщо скоєно злочини;
- 2) арешт, якщо скоєно кримінальні проступки;
- 3) громадські роботи та штраф за указані вище діяння;
- 4) умовні вироки.

Що стосується довічного ув'язнення то в цій країні воно може призначатись за умисне вбивство при обтяжуючих обставин. Також судом може бути ухвалено тюремне ув'язнення як альтернатива строком до 20 років [39, с. 271].

Серед додаткових покарань кримінальний кодекс Нідерландів передбачає: позбавлення спеціальних прав (займати публічну посаду; проходити службу в збройних силах; обирати загальні представницькі органи чи виставляти власну кандидатуру на виборах; бути радником в судових органах; займатися певною діяльністю; конфіскація майна, тощо [39, с. 273].

Серед іншого, суди Нідерландів наділяються правом пом'якшувати покарання за власним розсудом. Разом з тим, суд може визнати особу як винну, в той же час, не призначають їй покарання (йдеться про помилування).

В цілому, зазначимо, що кримінальні кодекси Нідерландів та Франція є близькими, оскільки формують відповідну логічну систему, яка залежить не тільки від класифікації указаних покарань по стандартній системі (основні та додаткові покарання), але й з врахуванням самого виду злочинного діяння.

4. Італія. Кримінальний кодекс цієї країни також розподіляє кримінальні покарання на основні та додаткові. Основними покараннями є:

- 1) довічне позбавлення волі;
- 2) направлення до виправного будинку строком від 15 днів до 25 років;
- 3) штраф за злочини [41].

Окрім цього, в Італії встановлено заходи, які є альтернативою позбавлення волі (передача до соціальної служби на поруки; домашній арешт; обмеження волі). Відмітимо, що ці заходи передбачаються окремим законодавчим актом без включення до КК Італії, оскільки їх застосування відбувається після того, як винесено вирок на стадії його виконання [39, с. 280].

Додаткові покарання за злочини представлені наступним чином:

- 1) заборона обіймати публічну посаду (довічно чи строком від 1 до 5 років). Наведене характеризується позбавленням засудженого політичних прав; академічних ступенів, звань, титулів, тощо;
- 2) позбавлення права щодо складання заповіту;
- 3) втрата (призупинення) батьківської або подружньої влади [41].

Загалом, окреслена система кримінальних покарань в Італії вважається достатньою дієвою під час боротьби зі злочинністю та виправленням засуджених осіб.

Розглянувши зарубіжний досвід кримінального законодавства в частині систематизації кримінальних покарань таких країн як (США, Франція, Нідерланди та Італія), можна констатувати, що в усіх країнах в основному передбачено стандартний розподіл на основні та додаткові покарання, система яких у кожній країні має свої особливості. Ефективність існування систем кримінальних покарань в розглянутих нами країнах, на наш погляд, обумовлюється тим, що в процесі їх формування вони враховували суспільний устрій, а самі покарання, які

прив'язуються до тієї чи іншої системи – якісно впливають на свідомість винних осіб, що в подальшому впливає на досягнення превентивних цілей покарання як за злочинні діяння, так і проступки.

Що стосується безпосереднього перейняття позитивних моментів до вітчизняного кримінального законодавства, вбачається правильним сказати, що для спрощення системи покарань в нашій країні не завадило б замінити формулювання в КК України за окремими покараннями, а також значно розширити перелік видів покарань на більше ефективні, що прагматично діють на практиці в країнах ЄС. Разом з тим, не було б зайвим проводити ревізію (перевірку) системи кримінальних покарань.

Також не потрібно забувати, що з-поміж обрання підходів в частині удосконалення кримінального законодавства стосовно системи покарань, потрібно ще комплексно осмислювати здобутки науки кримінального та кримінологічного права, щоб розуміти, яким чином покарання впливає на мотивацію особи злочинця.

3.2. Недоліки системи кримінальних покарань на сучасному етапі розвитку законодавства України про кримінальну відповідальність, шляхи подолання

Кінцевим етапом нашого дослідження є виявлення можливих недоліків системи кримінальних покарань на сучасному етапі розвитку законодавства України про кримінальну відповідальність та з врахуванням цього виокремити шляхи їх вирішення, в результаті чого вказати на можливу перспективу подальшого розвитку.

Насамперед слід вказати, що в даному підрозділі ми будемо оперувати конкретними видами кримінальних покарань, закріплених за ст. 51 КК України.

Якщо говорити за штраф (ст. 53 КК України), то тут доцільно в приклад навести Закон України від 15 листопада 2011 року

№ 4025-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» [42], який є актуальним по сей день та свідчить, що штраф наразі не можна визнавати м'яким видом кримінального покарання. Тобто, цим законом у 2011 році було «зламано» систему покарань, бо штраф з того часу перестав відповідати його м'якості.

Визнаючи цю систему недосконалою, деякими вченими справедливо відмічалось про те, щоб виключити із системи покарань «позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу» [9] (ст. 54 КК України). Наприклад Т.А. Денисова пропонувала доповнити ст. 51 КК України новим видом покарання у вигляді потрійного відшкодування шкоди [43, с. 12]. Погоджуємось та додамо, що подібний вид покарання може бути й справді дієвим засобом, що впливатиме на осіб, якими вчиняються кримінальні правопорушення, адже він враховує інтереси потерпілої особи від злочинного діяння, на відміну від усіх інших покарань.

Продовжуючи акцент на покаранні за ст. 54 КК України, відмітимо, що дане покарання містить всі складові кари у виді відповідних обтяжень та позбавлень, що складаються з наступних характерних ознак: 1) засудження особи, вираження чого має прояв у негативному оцінюванні її поведінки за вироком суду від імені держави; 2) пов'язується із психологічним впливом на засуджену особу, яка втрачає знаки відмінності за попередню діяльність, що значила для неї дуже багато; 3) можливе обмеження подальшої професійної діяльності засудженої особи. Наведене можна пояснити тим, що позбавлення окреслених знаків відмінності (це стосується і судимості) формує певні перепони для професійної кар'єри особи, яка тільки-но відбула покарання та зберігає свою несприятливу дію на положення засудженої особи й після того, як судимість була погашена або знята. Між іншим,

механізм відновлення прав на позбавлене звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу у КК України взагалі не передбачається, саме тому, даний вид покарання можна вважати довічним. Також дане покарання може призводити до втрати різноманітних пілг майнового характеру та тягне судимість, бо за вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину передбачено реальне покарання.

Беручи до уваги наведене, до недоліків змістовного наповнення ст. 54 КК України необхідно відносити відсутність приписів: 1) щодо строків дії позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; 2) щодо конкретного виду основного покарання, в придачу до якого окреслений вид кримінального покарання; 3) за санкціями норм Особливої частини КК України, що дає змогу судам застосовувати даний вид кримінального покарання на власний розсуд [44, с. 26]. Вважаємо, що ці питання потребують законодавчої розв'язки, бо при відсутності ефективного механізму для реалізації та відновлення прав на позбавлене звання, ранг, чину чи кваліфікаційного класу, даний вид покарання просто потрібно виключити із системи кримінальних покарань України.

Надалі звернемо увагу на вже розглядуване нами покарання – конфіскацію майна (ст. 59 КК України) [9]. В межах висвітлення заключного підрозділу, варто відмітити позицію М.П. Черненока, який досліджував проблеми теорії та практики виконання майнових покарань та установив, що «реальність виконання покарання у вигляді конфіскації майна не перевищує 10 %» [45, с. 9]. На нашу думку, це можна пояснити тим, що перш за все, слідчими доволі часто несвоєчасно вживаються заходи щодо накладення арешту на майно підозрюваних осіб, тим самим, виникає можливість приховати майно, що підлягає конфіскації. По-друге, складності виконання покарання у вигляді конфіскації майна зумовлені контингентом громадян стосовно яких застосовується даний вид покарання. Адже до цієї категорії прийнято відносити осіб без

певного місця проживання (алкоголіків, наркоманів, токсикоманів, тощо). Звісно, що у такої категорії осіб, як правило, майно відсутнє. На підставі цього, М.П. Черненко висловлювався про виключення цього покарання із системи кримінальних покарань, передбачених КК України [45, с. 10].

Звертаючи коротко увагу на такий вид основного покарання як виправні роботи (ст. 57 КК України) [9], можна відмітити, що вони призначаються зазвичай щодо осіб, які вчинили нетяжкі кримінальні правопорушення та не потребують ізоляції від суспільства. Виправні роботи назначаються виключно працюючим особам, виконання яких здійснюється по місцю роботи засуджених осіб. Тому нас не повинно дивувати, що в умовах економічної кризи даний вид кримінального покарання, якщо так можливо виразитись, фактично не користується попитом. По останнім даним, на сьогодні тільки зареєстрованих безробітних громадян нараховують 1,6 млн [46]. У таких умовах реалізація виправних робіт є досить сумнівною.

Переходячи до проблеми виконання такого кримінального покарання як арешт (ст. 60 КК України) [9], слід відмітити, що засуджені до нього особи повинні перебувати в спеціальній установі виконання покарань Державною кримінально-виконавчою службою України. Наведене дозволило багатьом вченим стверджувати про арешт як вид покарання, який може здійснювати шоковий вплив на засуджену особу [47, с. 327]. З позиції законодавця, в результаті короткотривалого інтенсивного карального впливу – засуджена особа має відмовитися від вчинення злочинних діянь в майбутньому. Короткочасність ізоляції від суспільства засудженої особи до арешту полягає у тому, що даний вид покарання «встановлюється на строк від одного до шести місяців» [9] (ч. 1 ст. 60 КК України). Маємо на увазі і те, що наразі в нашій країні існує небагато так званих «арештних домів», що у свою чергу, можна

пояснити нічим іншим як економічно складним становищем у державі, а тому, арешт виконується в слідчих ізоляторах.

Здійснивши власний аналіз Особливої частини КК України, доходимо висновку, що арешт має застосовуватися за вчинення кримінальних правопорушень невеликої та середньої тяжкості. Проте, ті каральні складові, про які йшла мова вище, суперечать наведеній обставині. Це пов'язується з тим, що законодавець для арешту встановлює умови суворої ізоляції. Так, засудженим особам до арешту категорично забороняється бачитись з близькими, за винятком адвокатів або фахівців у галузі права, які по закону вправі надавати правову допомогу.

Таким чином, враховуючи наведене, можна встановити специфічність призначення арешту як виду кримінального покарання наступним способом: здійснення на засуджену особу позитивного психологічного впливу в умовах короткотривалої ізоляції від суспільства. Проте, на нашу думку, у зв'язку з тим, що за 20 років дії КК України не було створено належних умов для виконання арешту, його виконання слідчими ізоляторами є неприйнятним. Тому, вважаємо, що потрібно або ж накласти мораторій на виконання арешту, або взагалі виключити його з системи кримінальних покарань, як такий, що не відповідає одному з основоположних принципів політики за сферою протидії злочинності – законності.

Іншим, «ганебним» на нашу думку видом кримінального покарання є службові обмеження для військовослужбовців [9] (ст. 58 КК України). Чому ганебним? Тому що виходячи з положення ч. 1 наведеної статті бачимо, що «покарання у виді службового обмеження застосовується до засуджених військовослужбовців, крім військовослужбовців строкової служби, на строк від шести місяців до двох років у випадках, передбачених цим Кодексом, а також у випадках, коли суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого,

вважатиме за можливе замість обмеження волі чи позбавлення волі на строк не більше двох років призначити службове обмеження на той самий строк» [9]. В ч. 2 цієї ж статті йдеться про те, що «із суми грошового забезпечення засудженого до службового обмеження провадиться відрахування в доход держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від десяти до двадцяти відсотків» [9]. Тож, зі змісту цих положень можемо прослідкувати багатоаспектність даного покарання та найголовніше, що воно є принизливим для людської гідності. Мається на увазі, що військовослужбовець, який вирішив пов'язати своє життя з військовою службою – приречений до її закінчення обіймати те службове положення, яке ним було досягнуто до моменту засудження. Більш того, для солдат строкової служби така особа вже апріорі не може бути взірцем, а тому підпорядкування йому за посадою і військовим звання є сумнівним, тому що всі будуть усвідомлені про те, що він засуджений. Для нас однозначним та принциповим з викладеного вбачається виключити і цей вид кримінального покарання.

Останнім видом кримінального покарання, на яке звернемо увагу, є тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців [9] (ст. 62 КК України), яке «призначається військовослужбовцям строкової служби, військовослужбовцям, які проходять військову службу за контрактом, особам офіцерського складу, які проходять кадрову військову службу, особам офіцерського складу, які проходять військову службу за призовом, військовослужбовцям, призваним на військову службу під час мобілізації, на особливий період (крім військовослужбовців-жінок), на строк від шести місяців до двох років у випадках, передбачених цим Кодексом, а також якщо суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замінити позбавлення волі на строк не більше двох років триманням у дисциплінарному батальйоні на той самий строк» [9].

Кримінально-правова сутність даного виду покарання полягає у тому, що засуджена особа примусово на протязі визначеного за вироком суду строку утримується в дисциплінарному батальйоні, в якому піддається виправному впливу за рахунок спеціальних режимів тримання, а також сукупності заходів виховного спрямування. На наш погляд, окреслений вид покарання також є зайвим, бо по логіці не вписується в категорію суспільно небезпечних діянь. Додамо, що суспільно небезпечні діяння, за вчинення яких можливо призначити дане покарання, мають каратися звичайним позбавлення волі, а не утриманням в дисциплінарному батальйоні. Незрозумілими до кінця також є критерії, відповідно до яких законодавець встановлює для відбування покарання до 2 років саме категорію військовослужбовців. Вважаємо, що у відносинах з державою щодо вчиненого цими особами кримінального правопорушення вони мають знаходитись в рівності з усіма іншими громадянами, що як мінімум буде відповідати принципу рівності громадян перед законом.

На підставі вищевикладеного можна зробити наступні висновки. Базуючись ст. 51 КК України, нами було виокремлено недоліки тих кримінальних покарань, які викликають найбільше питань, зокрема: 1) штраф; 2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; 3) конфіскація майна; 4) виправні роботи; 5) арешт; 6) службові обмеження для військовослужбовців; 7) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців.

Здійснивши проміжний вияв недоліків, нами було окреслено можливі шляхи їх вирішення.

Загалом, на сучасному етапі розвитку системи кримінальних покарань України можна впевнено стверджувати про те, що вона і близько не є досконалою, як з теоретичного погляду, так і з позиції практичної реалізації, коли виникають труднощі в процесі застосування окремих її видів.

Наведене обумовлене хоча б тим, що на сьогоднішній день наша країна не здатна в повній мірі забезпечити виконання 12 видів кримінальних покарань.

Що стосується перспектив розвитку, то тут доцільно відзначити про однозначні корективи в частині скорочення кількості видів кримінальних покарань, передбачених ст. 51 КК України, замінивши їх на більш дієві, які успішно діють в країнах-членах ЄС (про що вже доводилося говорити). Окрім цього, потрібно розробити та здійснити низку заходів, що потребуються задля того, щоб «переформатувати» на рівні закону кримінально-правове регулювання під час застосування того чи іншого виду кримінального покарання, що в кінцевому результаті сприятливо зможе відповідати сучасній глобалізації. З-поміж іншого, не будемо списувати з рахунків те, що 8 квітня 2021 року Урядом було схвалено законопроекти, розроблені Міністерством юстиції України щодо альтернативних видів покарань, спрямування яких – індивідуалізувати систему покарань. Такі покарання цілком можуть «гуманізувати» чинну систему в частині виконання кримінальних покарань.

Як наслідок – система кримінальних покарань буде стабільною та стане невід’ємною складовою правової культури суспільства, динаміка якої буде ефективно впливати на його членів в аспекті превентивного спрямування.

ВИСНОВКИ

У дослідженні наведено теоретичне узагальнення й вирішення наукового завдання, яке полягає в тому, щоб з'ясувати теоретичні основи становлення та розвитку системи кримінальних покарань в Україні, а також виявити недоліки такої системи та сформулювати шляхи їх вирішення з метою подальшої перспективи розвитку.

У результаті дослідження, сформульовано низку висновків, серед яких, зокрема, виявлено наступні:

1. Надано певну періодизацію, яка послугувала підґрунтям для короткого огляду історії розвитку системи кримінальних покарань в Україні.

Періодизація має наступний вигляд:

- 1) князівський період (882-1349 рр.);
- 2) перехід від ранньофеодальних форм суспільного до початкового етапу розвитку феодалізму (1348-1648 рр.);
- 3) період української козацької республіки – Гетьманщина (1648-1654 рр.);
- 4) період Австро-Угорської та Російської імперій (1764-1917 рр.);
- 5) період самовизначення та відродження державності України (1917-1921 рр.);
- 6) період існування УРСР (1921-1991 рр.);
- 7) проголошення незалежності України (1991 рік – теперішній час).

2. Розглянувши напрацювання правової доктрини кримінального права та закріпленого у КК України визначення покарання, можна констатувати, що під системою кримінальних покарань слід розуміти вичерпний (завершений), незмінний по сьогоднішній день перелік покарань, розташування якого здійснюється за певним порядком та ступенем суворості. Тому, коли йдеться про систему кримінальних

покарань, мається на увазі ст. 51 КК України, в якій закріплено ключові види.

Провідна ціль сучасної української системи кримінальних покарань за злочинні діяння полягає не тільки у призначенні покарання, але й у виправленні засуджених та запобіганні вчиненню нових кримінальних правопорушень такими особами.

Також було розкрито зміст системи кримінальних покарань, який відмічається відповідними ознаками, серед яких нами було наведено та охарактеризовано наступні: 1) система кримінальних покарань встановлюється виключно КК України; 2) цілісність системи кримінальних покарань; 3) взаємозалежність елементів; 4) вичерпність; 5) взаємозамінність покарань.

3. Довічне позбавлення волі є найсуворішим з усіх видів основних кримінальних покарань, яке можливо застосувати судом тільки у тому разі, коли воно передбачається конкретною санкцією статті Особливої частини КК України. Дане покарання встановлюється виключно за вчинення особливо тяжких злочинів, за які санкцією передбачається позбавлення волі на строк понад 10 років чи довічне позбавлення волі.

Також було з'ясовано деякі проблемні питання в частині застосування до засуджених осіб такого виду кримінального покарання та запропоновано можливі шляхи їх вирішення.

4. Виходячи з аналізу ч. 2 ст. 59 КК України було розглянуто дві групи злочинних діянь в аспекті конфіскації майна, а саме:

1) проти основ національної чи громадської безпеки України незалежно від їх тяжкості та мотивів вчинення;

2) тяжкі або особливо тяжкі злочини, вчинені з корисливих мотивів.

Виявлено, що за низкою статей Особливої частини КК України конфіскація майна передбачається з недотриманням вимог, викладених у

ч. 2 ст. 59 КК України. З'ясовано, що для вирішення цієї законодавчої колізії є два можливі варіанти:

1) виключити із санкцій статей Особливої частини КК України конфіскацію майна взагалі;

2) внести відповідні зміни до ч. 2 ст. 59 КК України, розширивши її статтями Особливої частини КК України, за якими конфіскація майна повинна призначатися за усі корупційні делікти незалежно від того, який ступень їх тяжкості.

5. Розглянувши зарубіжний досвід кримінального законодавства в частині систематизації кримінальних покарань таких країн як (США, Франція, Нідерланди та Італія), було констатовано, що в усіх країнах в основному передбачено стандартний розподіл на основні та додаткові покарання, система яких у кожній країні має свої особливості. Ефективність існування систем кримінальних покарань в розглянутих нами країнах, на наш погляд, обумовлюється тим, що в процесі їх формування вони враховували суспільний устрій, а самі покарання, які прив'язуються до тієї чи іншої системи – якісно впливають на свідомість винних осіб, що в подальшому впливає на досягнення превентивних цілей покарання як за злочинні діяння, так і проступки.

Що стосується безпосереднього перейняття позитивних моментів до вітчизняного кримінального законодавства, вбачається правильним сказати, що для спрощення системи покарань в нашій країні не завадило б замінити формулювання в КК України за окремими покараннями, а також значно розширити перелік видів покарань на більше ефективні, що прагматично діють на практиці в країнах ЄС. Разом з тим, не було б зайвим проводити ревізію (перевірку) системи кримінальних покарань.

Також не потрібно забувати, що з-поміж обрання підходів в частині удосконалення кримінального законодавства стосовно системи покарань, потрібно ще комплексно осмислювати здобутки науки

кримінального та кримінологічного права, щоб розуміти, яким чином покарання впливає на мотивацію особи злочинця.

6. Базуючись ст. 51 КК України, нами було виокремлено недоліки тих кримінальних покарань, які викликають найбільше питань, зокрема: 1) штраф; 2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; 3) конфіскація майна; 4) виправні роботи; 5) арешт; 6) службові обмеження для військовослужбовців; 7) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців.

Здійснивши проміжний вияв недоліків, нами було окреслено можливі шляхи їх вирішення.

Загалом, на сучасному етапі розвитку системи кримінальних покарань України можна впевнено стверджувати про те, що вона і близько не є досконалою, як з теоретичного погляду, так і з позиції практичної реалізації, коли виникають труднощі в процесі застосування окремих її видів.

Що стосується перспектив розвитку, то тут доцільно відзначити про однозначні корективи в частині скорочення кількості видів кримінальних покарань, передбачених ст. 51 КК України, замінивши їх на більш дієві, які успішно діють в країнах-членах ЄС (про що вже доводилося говорити). Окрім цього, потрібно розробити та здійснити низку заходів, що потребуються задля того, щоб «переформувати» на рівні закону кримінально-правове регулювання під час застосування того чи іншого виду кримінального покарання, що в кінцевому результаті сприятливо зможе відповідати сучасній глобалізації. З-поміж іншого, не будемо списувати з рахунків те, що 8 квітня 2021 року Урядом було схвалено законопроекти, розроблені Міністерством юстиції України щодо альтернативних видів покарань, спрямування яких – індивідуалізувати систему покарань. Такі покарання цілком можуть «гуманізувати» чинну систему в частині виконання кримінальних покарань.

Як наслідок – система кримінальних покарань буде стабільною та стане невід’ємною складовою правової культури суспільства, динаміка якої буде ефективно впливати на його членів в аспекті превентивного спрямування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Історія держави і права України: [підруч.]: у 2 т. Т. 1 / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. К. : Вид. дім «Ін Юре», 2000. 648 с.
2. Терлюк І. Я. Історія держави і права України: навч. посіб. / І. Я. Терлюк. Київ: Атіка, 2011. 944 с.
3. Шевчук В. П. Історія української державності: Курс лекцій: [навч. посіб.] / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. К. : Либідь, 1999. 480 с.
4. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія, практика: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2005. 449 с.
5. Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2003. 208 с.
6. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми: [моногр.] / Фріс П. Л. К. : Атіка, 2005. 332 с.
7. Рабінович П. М. Світовий маніфест гуманізму (до 60-річчя проголошення Загальної декларації прав людини). *Право України*. 2008. № 12. С. 23–30.
8. Тацій В. Я. 60 років Загальній декларації прав людини. *Право України*. 2008. № 8. С. 17–23.
9. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25(26). Ст. 131.
10. Беляев Н. А. Цели наказания и средства их достижения в исправительнотрудовых учреждениях / Н. А. Беляев. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1963. 186 с.
11. Зубкова В. И. Уголовное наказание и его социальная роль: теория и практика / В. И. Зубкова. М.: НОРМА, 2002. 304 с.

12. Дуюнов В. К. Проблемы уголовного наказания в теории, законодательстве и судебной практике. Курск : РОСИ, 2000. 188 с.
13. Курс советского уголовного права. М. : Наука, 1970. Т. 3. 266 с.
14. Денисова Т. Покарання в системі протидії злочинності. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1(1). С. 77–82.
15. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4–5 вид., переробл. і допов. Х., 2010. 456 с.
16. Чубарев В. Л. Поняття та цілі покарання. *Кримінальне право України*. Загальна частина: підруч. К.: Правові джерела, 2002. С. 279–286.
17. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / Ю. В. Александров, В. А. Клименко. К.: МАУП, 2004. 328 с.
18. Становский М. Н. Назначение наказания / Становский М. Н. СПб.: Юрид. центр Пресс, 1999. 408 с.
19. Бараш Є. Є. Система установ виконання покарань. *Право і безпека*. 2005. № 4(1). С. 41–44.
20. Статистичні дані довічного позбавлення волі. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B5_%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%B1%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%96_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96 (дата звернення: 18.03.2021).
21. Бурда С. Я. Юридичний аналіз покарання у виді довічного позбавлення волі як виду основного покарання за КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2012. Випуск 4. С. 246–255.
22. Кримінальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 1 лютого 2013 року. Київ: Алерта, 2013. 184 с.

23. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11 липня 2003 року № 1129-IV / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 3(4). Ст. 21.

24. Донець Г. Довічне позбавлення волі як альтернатива смертній карі. *Вісник КНУ імені Т.Шевченка*. 2017. № 6. С. 13–22.

25. Лень В. В. Довічне позбавлення волі у чинному кримінальному законі як альтернатива смертній карі: питання виконання. *Вісник ЗЮІ ДДУВС*. 2017. № 3. С. 94–99.

26. Проблеми кримінально-виконавчого права: навчальний посібник. Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2017. 336 с.

27. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань: Закон України від 21 січня 2010 року № 1828-VI / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 12. Ст. 114.

28. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Т. 2. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. 624 с.

29. Яковчук М. Ю. Довічне позбавлення волі як вид покарання за кримінальним правом України. *Право: історія, теорія, практика: матеріали науково-практичної конференції (Львів, 14-15 березня 2014 р.)*. С. 155–158.

30. Про Положення про порядок здійснення помилювання: Указ Президента України від 21 квітня 2015 року № 223/2015 / Президент України. *Офіційний вісник Верховної Ради України*. 2015. № 223/2015.

31. Богатирьов І. Г. Конфіскація майна – за і проти. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. № 3. С. 38–44.

32. Собко Г. М. Конфіскація за кримінальним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2008. 20 с.

33. Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины: моногр. Харьков: Финн, 2009. 344 с.
34. Ірха Ю. Обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в інтересах національної безпеки України в сучасних умовах. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 5. С. 78–87.
35. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини: Закон України від 7 жовтня 2014 року № 1689-VII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 88. Ст. 2514.
36. Давлатов Ш. Б. Щодо розширення сфери застосування конфіскації майна як додаткового покарання. *Вісник Академії митної служби України*. Серія: Право. 2015. № 1. С. 100–103.
37. Погребняк С. П. Принцип пропорційності у судовій діяльності. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 49–55.
38. Корабель М. Г. Конфіскація майна як вид кримінального покарання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. 160 с.
39. Кримінальне право зарубіжних держав: Загальна частина: Англія, США, Франція, ФРН, Нідерланди, Італія. Київ: Інститут міжнародного права і економіки ім. А. С. Грибоєдова, 2017. 576 с.
40. Кримінальний кодекс Франції від 1992 р. (Code pénal. Dernière modification: 09/06/2018. Edition: 12/06/2018). URL: <http://codes.droit.org/CodV3/penal.pdf> (дата звернення: 18.03.2021).
41. Кримінальний кодекс Італії. Книга 2 (Codice Penale approvato con Regio Decreto 19 ottobre 1930, n. 1398). <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/it/it/it218it.pdf> (дата звернення: 18.03.2021).
42. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської

діяльності: Закон України від 15 листопада 2011 року № 4025-VI / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради*. 2012. № 25. Ст. 263.

43. Денисова Т. А. Koreгування мети покарання як крок до гуманізації кримінальної політики. *Вісник Центру суддівських студій*. 2018. № 9. С. 11–15.

44. Царюк С. В. Недоліки законодавчого врегулювання систематизації кримінальних покарань. *Вісник Запорізького національного університету*. 2017. №3. С. 25–29.

45. Черненко М. П. Проблеми теорії і практики виконання майнових покарань: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.08. Харків, 2013. 20 с.

46. Безробіття в Україні [2021]. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/unemploy/> (дата звернення: 18.03.2021).

47. Назимка Є. С. Сучасний стан наукової розробки проблем системи кримінальних покарань. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 2. С. 326–330.